

HOOFDSTUK 3

Tolerantie en pseudo-tolerantie

1

Het traditionele ethische denken langs de lijnen van deugd en ondeugd is gedeeltelijk uit de gratie geraakt. Hoewel er de laatste jaren een oplevende belangstelling is voor het thema normen en waarden, blijft ze over het algemeen erg aan de oppervlakte. Dieper gravende beschouwingen over het thema zijn mondjesmaat en wat er is, toont weinig kennis van en begrip voor de traditie. A priori staat voor de auteurs meestal vast dat vroegere opvattingen achterhaald zijn en we op zoek moeten naar een nieuwe, hedendaagse visie op goed en kwaad.

Er is echter één traditionele deugd die aan de vergetelheid heeft weten te ontkomen en door iedereen wordt omarmd: de tolerantie. Wat daarvan de oorzaken zijn is niet helemaal duidelijk. Zou het komen doordat men denkt dat tolerantie geen traditionele, maar een moderne, recentelijk ontdekte deugd is? Hoe dat ook zij, het feit dat de tolerantie door velen wordt gezien als een groot goed, maakt het de moeite waard deze deugd eens wat nader te analyseren. Wat is eigenlijk die tolerantie waar we het altijd over hebben? En hoe belangrijk is het tolerant te zijn? Is tolerantie bij nadere beschouwing wel een deugd? Of is het veeleer een ondeugd? En is ze een belangrijke (on)deugd of een ondergeschikte?

2

Tolerantie is wat nog niet zo lang geleden, in een begrippenapparaat daterend uit de Oudheid en de Middeleeuwen, werd aangeduid als toegeeflijkheid, zachtaardigheid, clementie,

goedertierenheid, lankmoedigheid en geduld.¹ Geduld bijvoorbeeld is het vermogen te dulden. En dulden is synoniem met tolereren. Geduld is dan ook hetzelfde als tolerantie. Tolerantie is niets anders dan geduld.

Om de een of andere reden zijn die oude begrippen echter in onbruik geraakt en spreken we tegenwoordig vrijwel uitsluitend over tolerantie. Dat is jammer want het verdonkeremaant dat men zich ook vroeger veel en diep bezon op dit onderwerp, zij het onder andere benamingen. Als gevolg daarvan ontzeggen we onszelf de mogelijkheid te leren van hen die vóór ons de levensreis hebben afgelegd en zijn we in de verleiding wat op hen neer te kijken, vanuit het idee dat men toen nog niet wist wat tolerantie was. Dat zijn kostbare fouten die beter vermeden kunnen worden. Over tolerantie kan alleen vruchtbaar worden gereflecteerd als men daarbij betracht wat ooit werd gedacht over toegeeflijkheid, zachtaardigheid, clementie, goedertierenheid, lankmoedigheid en geduld.

Tolerantie is afgeleid van het Latijnse werkwoord *tolerare* dat 'verdragen, verduren, uithouden' betekent. Iemand is tolerant als hij iemand of iets verdraagt, verduurt, uithoudt. Dit vooronderstelt een gevoel van afkeuring, van bezwaar.² Van tolerantie is dus geen sprake als iemand of iets wordt toegelaten, wordt geaccepteerd, uit onverschilligheid of goedkeuring. In die omstandigheden kan niet worden gesproken van verdragen, verduren, of uithouden. Het gevoel van afkeuring, van bezwaar is een essentieel element van tolerantie.

Daar komen echter nog twee elementen bij. Ten eerste: als iemand of iets wordt afgekeurd, maar men is niet bij machte aan de situatie iets te veranderen, kan ook niet worden gesproken

¹ Jaqueline de Romilly, *La Douceur dans la Pensée Grecque*, Paris 1979; Romano Guardini, *Tugenden*, Mainz en Paderborn 1987; Dietrich von Hildebrand, *Die Umgestaltung in Christus*, St. Ottilien 1988.

² Vgl. Preston King, *Tolerance*, Londen en Portland, Or., 2e ed., 1998, p. 21 en passim; Rainer Forst (red.), *Toleranz. Philosophische Grundlagen und gesellschaftliche Praxis einer unstrittenen Tugend*, Frankfurt am Main en New York 2000, p. 9 en passim.

van verdragen, verduren, withhelden. Onder die omstandigheden is het veel gepaster te spreken van berusten, van het zich er bij neerleggen.

Ten tweede kan het verdragen, verduren, withhelden van wat wordt afgekeurd om redenen van eigenbelang evenmin worden beschouwd als tolerantie. Daarbij kan worden gedacht aan situaties die op de een of andere wijze bedreigend zijn voor onszelf, onze naasten en degenen die we, persoonlijk of ambtshalve, onder onze hoede hebben. Dit speelt wanneer iets wordt toegelaten omdat men fysiek wordt bedreigd bijvoorbeeld, of omdat men vreest zijn goede naam te verliezen, of omdat men bang is zijn economische belangen te schaden.

Eventueel zou men fysieke bedreiging nog kunnen rekenen tot de eerder genoemde categorie van gevallen dat men niet bij machte is iets aan de situatie te veranderen, hoewel fysieke bedreigingen vaak ook kunnen worden weerstaan, zodat strikt genomen niet van overmacht sprake is. Hoe dit ook zij, het staat in ieder geval buiten kijf dat in alle gevallen waarin overmacht dan wel eigenbelang het motief is om te verduren, geen sprake is van tolerantie.

Tolerantie is derhalve het verduren van wie of wat afgekeurd wordt, wanneer men bij machte is aan de situatie iets te veranderen én eigenbelang niet de drijfveer is.

3

De laatstgenoemde bepaling is slechts een negatieve: er mag geen sprake zijn van eigenbelang. Welk motief veronderstelt tolerantie dan wel? Welke redenen om te verduren is kenmerkend voor tolerantie? Me dunkt dat tolerantie voortkomt ofwel uit eerbied ofwel uit liefde en genegenheid.

De eerbied, het respect, het ontzag voor iets wat als heilig of althans van grote innerlijke waarde wordt gevoeld, roept tolerantie op. Tolerantie komt dan voort uit het gevoel dat men voor iets hogers staat, waarvoor de eigen voorkeuren en beginselen moeten wijken.

Het meest voor de hand liggende voorbeeld hiervan is de

mens zelf. Wanneer men het gevoel heeft dat een mens gerespecteerd dient te worden, dat die mens eerbied verschuldigd is, zal men hem om deze reden vaak zijn gang laten gaan, ook al keuren we zijn doen en laten af en zouden we in staat zijn hem tegen te houden. Dan is er sprake van tolerantie. Andere voorbeelden van grootheden waaraan naar het oordeel van velen eerbied verschuldigd is, zijn de familieband, een publiek en kerkelijk ambt en wat dies meer zij. Men kan het gedrag van een familielid tolereren uit eerbied voor de familieband. En evenzo kan men het handelen van een ambtsdrager tolereren uit eerbied voor zijn ambt.

Tolerantie kan ook ontspruiten aan liefde en genegenheid. We zijn geneigd van personen van wie we houden of die we zeer toegenegen zijn veel meer door de vingers te zien dan van personen tegenover wie we onverschillig staan of vijandig. (Dat verklaart ook waarom we zoveel meer van onszelf tolereren dan van de meeste andere mensen.)

Tolerantie is dus het verduren van wie of wat afgekeurd wordt, wanneer men bij machte is aan de situatie iets te veranderen én eerbied dan wel liefde en genegenheid de drijfveer is. Is er geen sprake van afkeuring, of is men niet bij machte iets aan de situatie te veranderen, of zijn eerbied of liefde niet de drijfveer, dan hebben we te maken met een vorm van pseudo-tolerantie, namelijk ofwel met onverschilligheid, ofwel met berusting, ofwel met eigenbelang.

4

Onverschilligheid kenmerkt zich door het ontbreken van gevoelens van afkeuring of goedkeuring. Wie ergens onverschillig tegenover staat maakt het niet uit wat er geschiedt. Het maakt voor hem geen verschil. De onverschillige oogt op het eerste gezicht tolerant, omdat hij van alles accepteert, maar in feite zijn we hier in een geheel andere morele wereld.

Tolerantie wordt gevraagd van mensen met uitgesproken normatieve opvattingen. Het klassieke voorbeeld van de omstandigheden waarin tolerantie wordt gevraagd zijn de godsdienst-

twisten tussen protestanten en katholieken in de reformatietijd. Beide partijen meenden het gelijk aan hun zijde te hebben en wilden hun gelijk ook *coûte que coûte* krijgen. Beide partijen bestonden uit fanatici of, zoals ze tegenwoordig genoemd zouden worden, fundamentalisten. In een dergelijke situatie is tolerantie een zaak van groot belang. Fanatisme, fundamentalisme is echter het tegenovergestelde van onverschilligheid. Voor een onverschillige is het onderwerp tolerantie niet aan de orde. Hem te vragen om tolerantie is te vergelijken met een bedelaar vragen om vrijgevigheid.

Er zijn tenminste vier vormen van onverschilligheid:³ neutraliteit, zorgeloosheid, oneerbiedigheid en liefdeloosheid.

Soms is onverschilligheid niets anders dan neutraliteit. Men heeft dan geen voorkeur voor een van de alternatieven. In bepaalde gevallen vragen we om onverschilligheid in deze zin. Van scheidsrechters bijvoorbeeld en rechters verlangt men dat ze onverschillig staan tegenover de partijen en de uitkomst van de strijd tussen die partijen. Onverschilligheid is dan onpartijdigheid. En dat is een deugd.

(Scheids)rechters mogen echter in het geheel niet onverschillig zijn ten aanzien van het gevecht op zich, dat zich voor hun ogen en onder hun hoede afspeelt. Daarvoor dienen ze juist een grote belangstelling te hebben. Onverschilligheid is in dit opzicht niet neutraliteit, maar desinteresse, gebrek aan aandacht. Gebrek aan aandacht is ofwel gebrek aan zorg, ofwel gebrek aan respect, ofwel gebrek aan liefde. Het is zorgeloosheid, respectloosheid of liefdeloosheid.

5

Zorgeloosheid heeft twee aspecten. Het slaat enerzijds op een gevoel, wanneer we zeggen dat we geen zorgen maken.

3 Soms wordt van onverschillige daden gesproken in de zin van daden die moreel noch goed noch slecht zijn. Dit zijn de zogenaamde *adiaphora*. Hier staan echter niet daden centraal, maar (on)deugden. Daarom worden de *adiaphora* buiten beschouwing gelaten.

dat we niet bezorgd zijn. Waaruit komt dit gevoel van zorgeloosheid voort? Wat veroorzaakt zulk een zorgeloosheid? Wie zich geen zorgen maakt, wie niet bezorgd is, leeft in de veronderstelling dat alles in orde is en er wel niets mis zal gaan. Deze zorgeloosheid is dus een product van optimisme, van vertrouwen in zichzelf of de zijnsorde.

Anderzijds slaat zorgeloosheid op een handelen, wanneer we zeggen dat iets nalatig, slordig, onzorgvuldig is gedaan, dat er geen zorg aan is besteed. Hier heeft zorgeloosheid duidelijk een andere betekenis. Maar impliceert dit nu dat slechts sprake is van homonymie, of is er toch een wezenlijk verband tussen zorgeloosheid in de zin van onbezorgd zijn en zorgeloosheid in de zin van nalatig handelen?⁴ Het is onmiskenbaar dat nalatig, onzorgvuldig handelen in het alledaagse taalgebruik niet zonder meer wordt geassocieerd met een (te) optimistisch vertrouwen in zichzelf of de zijnsorde. Veelal wordt het beschouwd als synoniem met liefdeloos of respectloos handelen.

Toch lijkt dat bij nader inzien onjuist. Is het immers niet mogelijk om zeer secuur en zorgvuldig maar tegelijkertijd zonder liefde en achting te handelen? Is dat niet bij uitstek het geval wanneer men de consequenties vreest van het niet-handelen en er zich zorgen over maakt? Maar als zorgvuldigheid een gevolg is van het zich zorgen maken, is onzorgvuldigheid dan niet een gevolg van onbezorgdheid? Hoe dit ook zij, het is in ieder geval duidelijk dat zorgeloosheid in beide betekenissen – of die nu wel of niet tot elkaar herleid kunnen worden – een vorm van onverschilligheid is.

4 Daarregen spreekt dat zowel in het Grieks, als in het Latijn, het Engels en het Frans voor de twee begrippencomplexen verschillende, nietverwante termen worden gebruikt. Zorg in de zin van 'zorgen voor' is *epimeleia*, *melete*, *phrontis*, *cura*, *care*, *souci*; zorg in de zin van 'zich zorgen maken' is *meritina*, *kados*, *sollicitudo*, *sollicitudo*, *worry*, *sollicitudo*.

Gebrek aan respect, gebrek aan eerbied, gebrek aan achting is een derde vorm van onverschilligheid. Roept het begrip 'zorg' ons op iets of iemand onder onze hoede te nemen, actief in te grijpen, het begrip 'respect' maant ons juist op een afstand te blijven, de weg vrij te maken, geen schennis te plegen. Anders dan de zorgeloosheid is gebrek aan respect een midden. Tegenover respect, eerbied, achting staat namelijk minachting, verachting, geringschating. Respectloosheid, oneerbiedigheid ligt daartussenin, maar ligt dichterbij de laatstgenoemde pool.

Respect en eerbied kijken op naar, schatten hoog, vinden waardevol en belangrijk, willen in stand houden. Minachting en verachting daarentegen kijken neer op, vinden min en laagbijd-gronds en zien liever verdwijnen. De onverschilligheid die hiertussenin ligt, kijkt noch op tegen noch neer op, maar ziet niets. Respect, achting is gegrondvest op de waarneming van iets waardevols, verachting op de waarneming van een 'onwaarde', de onverschilligheid ziet een waardeloze wereld, een wereld die gespend is van waarde.

Vooraf in een egalitaristische cultuur kan deze vorm van onverschilligheid naar voren komen. Waar principieel een hiërarchie van waarden wordt ontkend en waarde verschrompelt tot subjectieve waardering is nauwelijks meer plaats voor respect en eerbied enerzijds en verachting en minachting anderzijds.

Liefdeeloosheid is eveneens een midden, namelijk tussen liefde en haat. Zorg is verbonden met een zekere angst en respect met ontzag en hoogachting, met 'koude' gevoelens dus. Liefde en genegeheid zijn 'warm'. Alleen in de liefde en genegeheid wordt de kloof tussen subject en object overbrugd, raken ze elkaar wezenlijk, zijn ze in elkaars nabijheid. Alleen in de liefde en genegeheid verragen de grenzen van het ik en de ander en ontstaat het wij, een *moi commun*. Dit geldt zelfs als het object een zaak is. Een boek dat met liefde is geschreven, wordt door-

straald door de persoon van de auteur. Boek en auteur vormen een tweeenheid. Evenzo een cadeau dat met liefde is uitgezocht of gemaakt. De zaak krijgt er een veel grotere betekenis door, omdat de ziel van het subject er als het ware in ligt. Maar een *moi commun* ontstaat vooral wanneer het object een persoon is en *a fortiori* als de gevoelens wederzijds zijn.

Liefdeeloosheid houdt dus op afstand, creëert een kloof, stoot af. Liefdeeloosheid schept eenzaamheid en verlatenheid. Wat zonder liefde is gemaakt is een doode vorm zonder bezieling. Een liefdeeloos gezin is geen wij, maar een verzameling losse individuen. Een gemeenschap is verbonden door liefde en genegeheid; een massa is liefdeeloos.

Liefdeeloosheid is een wezenlijk ander fenomeen dan haat. Haat is, evenals liefde en genegeheid, een sociaal gevoel dat bijk geeft van een diep gevoelde verbondenheid. Haat geeft de verbondenheid van de strijd, of men nu zelf haat of gehaat wordt. Liefdeeloosheid daarentegen doorbreekt de banden. Liefdeeloosheid verband. Wie liefdeeloos is accepteert van alles, omdat hij geen band heeft met de dingen en de mensen, zich niet met hen verbonden voelt. *Percat mundus...*

Onverschilligheid in elk van de besproken vormen is één reden om iets of iemand te accepteren, berusting is een andere. De onverschillige kan het niets schelen, de berustende legt zich neer bij wat hem niet zint en schikt zich in zijn lot. Hij accepteert niet uit onverschilligheid of eigenbelang, maar omdat er naar zijn opvatting weinig of niets meer te veranderen of te verbeteren valt aan de situatie. Berusting is het zich neerleggen bij het onveranderlijke, onvermijdelijke, onafwendbare.

Het is nooit noodzakelijk om te berusten. Men kan altijd weigeren te berusten en zich blijven verzetten. Maar dan speelt men hoog spel en de kans is groot dat men uiteindelijk ten prooi zal vallen aan wanhoop, dan wel dat men zich te pletter loopt en zich zo te gronde richt. Soms evenwel oogst onverzettelijkheid succes. Men denke bijvoorbeeld aan Luther.

Uit het bovenstaande blijkt intussen dat berusting ook een midden is en wel tussen hoop en wanhoop. Berusting is gebrek aan hoop, is hopeloosheid.⁵ Daarvan zijn weer ten minste twee verschillende vormen, enerzijds gelatenheid en anderzijds moedeloosheid.

Gelatenheid is een soort kalmte, bedardheid, innerlijke rust. Wie rampen en wederwaardigheden gelaten over zich heen laat komen, laat zich door hen niet innerlijk bevoeren. Hij beziet hen *aequo animo*.⁶ Moedeloosheid is wat anders. Moedeloosheid is een bepaald gevoel van triestheid, van melancholie. Het is 'die moedeloze vermoedheid van de geest, die de mens influistert dat het niet loont zich in te spannen, omdat toch alles verloren is'.⁷

Het meest voor de hand liggende effect van moedeloosheid is geestelijke verlamming, lethargie, indolentie: men komt tot niets meer. Maar van innerlijke rust is geen sprake. Maar moedeloosheid kan paradoxaal genoeg ook gepaard gaan met grote activiteit, wanneer die activiteit een afleiding is, een verstrooiing, die gezocht wordt om niet met de eigen moedeloosheid geconfronteerd te worden. Men houdt zichzelf voortdurend bezig met bijzaken, om maar niet te hoeven denken aan dat ene waar van men troosteloos wordt.

9

Toelaten, gedogen kan voortkomen uit tolerantie, uit onverschilligheid en uit berusting, maar ook uit eigenbelang. Men kan iets toelaten, iemand zijn gang laten gaan, omwille van de lieve vrede of uit angst voor represailles, omdat men vreesst een slechte naam te krijgen als men er iets van zegt of ertegen on-

5 Soms wordt hopeloosheid beschouwd als synoniem aan wanhoop. Hier wordt het begrip echter gebruikt analoog aan zorgeloosheid, respectloosheid en liefdeloosheid, om een emotioneel nulpunt te beschrijven.

6 *Aequitas animi, apathia, ataraxia*, hoofddeugd van de Stoïcijnen en de Epicuristische ethiek, kan het best vertaald worden als 'gelatenheid'.

7 O.F. Bollnow, *Neue Geborgenheit*, Stuttgart 1955. p. 110.

dennemt, of omdat men de klant te vriend wil houden. En er zijn nog wel meer redenen te bedenken op grond waarvan het eigenbelang de mens en de ambtsdrager dicteert iets te verdueren wat eigenlijk, ook naar hun eigen inzicht, niet door de beugel kan.

Een goede reden om, althans tijdelijk, te verdragen zou bijvoorbeeld kunnen zijn de overweging dat onmiddellijk ingrijpen het gevaar van een gewelddadige reactie met zich brengt en dat het beter is even af te wachten. Verdueren komt dan voort uit verstandigheid, prudentie in de zin van omzichtigheid, behoedzaamheid, tact.

Een minder goede reden om iets te verdragen is lafhartigheid, het gebrek aan moed om in te grijpen. Moed is de deugd waardoor de mens, ondanks zijn angst, moeijlichkeiten en gevaren weertaat en overwint. Lafhartigheid is het zich ondraaien en hard wegrennen als het moeilijk wordt, het de ogen sluiten als onrecht wordt gedaan en vooral het verzwijgen van de eigen opvattingen uit angst iets te zeggen wat niet *reçu* is.

En wat te denken van het verdueren van uitingen of daden die men afkeurt, omdat men de klant niet tegen zich in wil nemen? Hier wordt acceptatie ingegeven door hebzucht. Wat de klant zegt of doet wordt weliswaar als laakbaar gezien, maar men houdt zich op de vlakte, want een afkeurende opmerking zou hem wel eens kunnen doen besluiten voortaan bij een ander zijn inkopen te doen.⁸

Verstandigheid, lafheid en hebzucht: redenen om te verdueren die allemaal een vorm van eigenbelang zijn. Het is geen uitputtende opsomming, want er zijn wel meer van dat soort redenen te noemen. Het genoemde volstaat echter. Want wat ook de reden is, goed of minder goed, er is in geen van deze gevallen sprake van tolerantie, omdat het eigenbelang centraal staat en niet het respect of de liefde voor datgene wat of degene die verduurd wordt. Het handelen wordt verduurd omwille van onszelf.

8 Augustinus, *De Patientia*, IV: 'Want de kracht der begeertes schiept tolerantia voor inspanningen en verdriet.'

10

Als we nu de balans opmaken en ons, met het bovenstaande in gedachte, nogmaals de vraag stellen of tolerantie een veel voorkomende eigenschap is, dan lijkt het antwoord niet al te moeilijk. Tolerantie is schaars. Veel schaarser dan we geneigd zijn te denken, want veel van wat doorgaans tolerantie wordt genoemd, is in werkelijkheid iets heel anders: zorgeloosheid, respecteloosheid, liefdeloosheid, gelatenheid, moedeloosheid, prudentie, lafhartigheid, hebzucht, en wat dies meer zij.

De meeste van deze eigenschappen zouden de meesten van ons zonder meer als negatief kwalificeren: het zijn ondeugden. Sommige – gelatenheid, prudentie – worden positief gewaardeerd, maar geen van alle hebben ze ook maar iets uit te staan met tolerantie. De term 'tolerantie' wordt, zo lijkt het, maar al te vaak misbruikt als een dekmantel voor dubieuze kwaliteiten. De ondeugd hult zich in het gewaad van de deugd. Want tolerantie, dat is een deugd. Of niet soms?

11

Tolerantie wordt wijd en zijd als een deugd geëfficheerd. Sterker nog, ze wordt dikwijls uitgeroepen tot een kardinale deugd. Maar is dat wel terecht? Is tolerantie überhaupt een deugd? En zo ja, is het een belangrijke deugd of een ondergeschikte? Tolerantie is – ik herhaal het nog maar eens – het verduren van wie of wat afgekeurd wordt, wanneer men bij machte is aan de situatie iets te veranderen én erbijed dan wel liefde en genegenheid de drijfveer is. Is dit een deugd?

Het is gemakkelijker in te zien dat, anders dan in het geval van deugden als rechtshapenheid, moed en gematigdheid, tolerantie zeker niet altijd onverkort een deugd is. Twee voorbeelden. Uit eerbied jegens de politieke leider tolereren dat hij de ergste schendingen van de mensenrechten begaat, is geen deugd. Uit liefde voor je kind tolereren dat dit het gezin of de buurt terroriseert, is ook geen deugd. Hiervuit blijkt wel dat tolerantie slechts tot op zekere hoogte een deugd is. Ergens is er een grens

aan toegeeflijkheid, clementie en geduld. Sommige zaken kunnen niet worden geduld. Tolerantie kent een limiet. 'Want degenen die over dingen waarover men vertoornend moet zijn niet vertoorn worden, zijn naar het schijnt dwazen', zegt Aristoteles terecht.⁹ Het zijn sufferers, die alles maar accepteren. Zulke mensen zijn niet tolerant, maar onnozel, week en slap.

Dit betekent echter niet dat tolerantie in het geheel geen deugd is. Dat wordt duidelijk, wanneer men zich een samenleving probeert voor te stellen waarin überhaupt geen tolerantie bestaat, waarin niemand geduld heeft met de ander, waarin toegeeflijkheid en clementie niet alleen onbekende termen, maar ook onbekende ideeën zijn geworden. Wat voor soort samenleving is dit? Wat voor soort leven hebben we in zo'n samenleving? Op het eerste gezicht lijkt het antwoord helder: dat is een samenleving van permanente en alomtegenwoordige twist en animositeit, van mensen die elkaar voortdurend om het minste of geringste in de haren vliegen. Een samenleving dus met veel geweld en alles wat daarmee samenhangt. Zo gezien is tolerantie absoluut onmisbaar, omdat een leven zonder tolerantie resulteert in universele vijandschap.

Toch is deze conclusie bij nadere doordinking niet juist. Want niet alleen de ware tolerantie, maar ook de pseudo-tolerantie in elk van haar vele gestalten voorkomt dat zich voortdurend onenigheden openbaren en we elkaar onophoudelijk bekampen. Ook onverschilligheid, berusting en het eigenbelangen zetten ons immers dikwijls aan iets of iemand te verduren en de confrontatie te mijden. Ook een samenleving zonder tolerantie in de ware zin van het woord onttaardt dus niet noodzakelijk in een oorlog van allen tegen allen. Wat er echter wel ontbreekt in een samenleving waarin de vrede wordt gehandhaafd dankzij pseudo-tolerantie, zijn mensen met zorg, respect, en liefde, mensen die niet berusten, maar zich verzetten tegen het kwaad en hun belangen opzijzetten voor de goede zaak. Dat is een hoge prijs die betaald moet worden. Te hoog, want al deze zaken zijn van groter gewicht voor een samenleving dan een maat-

9 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1126a1-9.

schappelijke vrede die bestaat bij de gratie van onverschilligheid, berusting en eigenbelang.

Onverschilligheid, berusting en het zonder meer laten prevaleren van het eigenbelang zijn geesteshoudingen die een sterk ontbindende uitwerking hebben op de samenleving. Het zijn vormen van decadentie. Mensen met zorg, respect, en liefde, mensen die niet berusten, maar zich verzetten tegen het kwaad en hun belangen opzijzetten voor de goede zaak zijn de pijlers waarop elke fatsoenlijke samenleving rust.

Het is waar dat een dergelijke geesteshouding gemakkelijk leidt tot een vorm van intolerantie. Engagement en de verleding anderen ook tegen hun zin te helpen, te redden, te bekeren, te verbeteren of te bevrijden, gaan vaak hand in hand. Precies daar ligt dan ook het belang van tolerantie. Het is een deugd voor mensen met sterke overtuigingen en veel wijskracht, die hen ervoor moet behoeden over anderen heen te lopen.

12

Tolerantie is dus een niet onbelangrijke deugd. Maar haar betekenis kan ook weer gemakkelijk overschat worden. Tolerantie is slechts één deugd te midden van vele en onder deze niet de belangrijkste. Ze is daarom van slechts betrekkelijke waarde. Immers, met één toegeeflijkheid, clementie en geduld is leven en samenleven niet mogelijk. Daartoe is, naast deze deugd(en), nog een heel scala aan andere deugden noodzakelijk, zoals moed, verstandigheid, ijver, oprechtheid, matigheid, trouw en betrouwbaarheid, barmhartigheid, nederigheid, vergevingsgezindheid en vele andere. In de morele orde heeft de tolerantie zeker een plaats, maar het is een bescheiden plaats. Het heeft dus geen pas haar, zoals tegenwoordig veel geschiedt, tot de troon te verheffen.

DEEL II

Persoonlijke ethiek